

tanulmány

ARANY ZSUZSANNA

Kosztolányi Dezső élete

FORRADALMAK KORA

2. RÉSZ

A szörny: Kosztolányi háborús filozófiája

Kosztolányi Dezső Hatvany lapjaiban kifejtett szereplésének bemutatásakor külön beszélhetünk *politikai* és *irodalmi* működéséről. Elsőként azt a kérdést igyekszem megválaszolni, milyen *politikai* cikkeket írt Kosztolányi Dezső a *Pesti Napló*-ba. Irodalmi működését pedig ezt követően, külön alfejezetben tárgyalom, egyúttal az *Esztendő* című kiadványt is bemutatva. Ugyanakkor a kettő mégsem választható élesen külön egymástól, hiszen Kosztolányi szépirodalmi köntösben – például allegória formájában – többször is szól aktuálpolitikai kérdésekről, valamint az *Esztendő* vállaltan irodalmi fórumán ugyancsak érinti a politikai vonatkozásokat. Az életrajz műfaja adta lehetőségek azonban arra késztetnek, hogy külön alfejezetet szenteljek a politikai és az irodalmi működésnek, mivel ebben a tagolásban tudom leginkább megvilágítani Kosztolányi ekkori szerepvállalásait. A *Pesti Napló*-ban (és egyúttal annak irodalmi „leányvállalatában”, az *Esztendő*-ben) betöltött politikai (és irodalmi) működés tárgyalásakor óhatatlanul szembe kell néznünk a következő problémával is: vajon mennyiben rokonszenvezett maga Kosztolányi a Károlyi-féle őszirózsás forradalommal, illetve egyáltalán a későbbi miniszterelnök programjával? A válaszadást az utóbbival kezdem – tehát a forradalmat megelőző időszak politikai kérdéseivel (a Károlyi-féle pontokkal) –, s azt követően térek rá az őszirózsás forradalom fogadtatásának tárgyalására.

Elsőként azokat a névtelen vezércikkeket vizsgálom, melyeket föltehetően Kosztolányi írt, s amelyekből politikai állásfoglalás olvasható ki. Ugyanakkor nem árt figyelembe vennünk későbbi nyilatkozatait, ahol hírlapírói (és politikai) szerepvállalását, valamint irodalmi működését elkülöníti egymástól, apolitikusságot biztosítva ezáltal (szép)írói magatartása számára. „Én sohasem azonosítom a napi lapok szegény munkásait a lapok irányával, hanem alkalmazottaknak tekintem őket, akiket aszerint becsülök, hogy jól írnak-e vagy sem, hogy teljesítik-e kötelességüket vagy nem. *Amióta, néhány éve elérkeztem odáig, hogy független vagyok politikai tekintetben* és soha egyetlen sor politikát sem írok, csak szépirodalmat és bírálatot... Politikai köpönyegforgatással, úri léhasággal azt lehetne vádolni, akinek érdeke, hogy valamelyik politikai párthoz tartozzék és sápot húz érte. [...] *Nem is jegyeztem soha politikai cikket*, ami arra vall, hogy nem vállaltam vele közösséget. Ez az első politikai cikk, amelyet aláírok. Ahol változatlanul, *minden kényszerből függet-*

lenül kimondhatom, hogy érzek és hogy gondolkozom” – vallja később, az 1929-es Ady-vita támadásaira tervezett válaszában.⁴⁸ [kiem. A. Zs.] Politikai állásfoglalással tehát „csak” a publicista Kosztolányi „vádolható”, nem a művészember, aki művészetének (és egyáltalán: „A Művészetnek”) szabadságát hirdette.

Mindehhez hozzátartozik a névvel vállalt szövegek kontra névtelenül megjelent cikkek kérdésköre is. Akadnak Kosztolányinak olyan, politikai utalásokat tartalmazó publicisztikai írásai, amelyeket aláírt; ám számos olyan – erősen politikai jellegű – szövegről is tudunk, amelyeket nem vállalt névvel. A *Pesti Napló* hasábjain olvasható vezércikkei – már amennyit egészen biztosan tudunk azonosítani – és a neve alatt megjelent tárcái között azonban számos áthallás fölfedezhető, így az e lapban tanúsított szerepvállalása nem tűnik problematikusnak. Későbbi – az *Új Nemzedék*nél, 1919 és 1921 között mutatott – működésével (részben!) ellentétben, itt közölt írásait még egyöntetűen a békevágy (pacifizmus), a szegény rétegek sorsa iránti részvét és az ő érdekükben történő kiállás, a nemzeti önállóság kívánalma, valamint az akkori, Tisza István nevével fémjelzett konzervatív–liberális politikai hatalom bírálata jellemzi. Emiatt tehát nem szükséges elkülönítve tárgyalnom a névtelenül megjelent és a szignózott cikkeket. Az életrajz dramaturgiája megkövetelte csoportosítást ekként *műfaji* alapon teszem meg: a vezércikkeket és az egyéb írásokat – főként tárcákat, politikai allegóriáival élő novellákat – külön bekezdésekben elemzem.

Elsőként Kosztolányi Dezső egy 1917 nyarán megjelent vezércikkét említem, mely *A béke reklámja* címmel látott napvilágot. A szöveg ugyan névtelen, ám stílusa, valamint több, Kosztolányi más – névvel jegyzett – cikkeiben is olvasható (szinte szó szerint ismétlődő) utalása miatt egyértelműen neki kell tulajdonítanunk.⁴⁹ Csak két példát említek e helyütt: akad olyan mondata, mely a *Síppal, dobbal, nádi begedűvel* című versre asszociáltat,⁵⁰ de olyan is, mely az *Allegória* című tárcával mutat rokonságot.⁵¹ A szöveg egyértelműen pacifista, és azt ünnepli, hogy immár *egész Európa kezd a béke pártjára állni*. Nemcsak a magyar viszonyokról beszél – ahol is a képviselőházban „jobb- és balpárt” éppen most „adott kezét egymásnak” –, hanem szól a németekről és az antant országairól is. Élteni Károlyi politikáját – és egyúttal a nemzetköziség eszméjét –, hiszen a következőket írja: „Gróf Károlyi Mihály pedig, ki elejétől fogva a fehér zászlóra szegezte bátor szemét, nyiltan kijelentette: a békét nem elég titokban akarni, de harcolni, küzdeni, verekedni is kell érte. Három évig mindenki karddal próbálta meg ezt, de ma, hogy ezáltal mindjobban eltávolodott, más fegyvert kell keresnünk, mint a kard, a nemzetközi megértést. Ezt pedig minden kimondott békeigével előmozdítják.”⁵² Kosztolányi tehát e vezércikkében pacifista, illetve a nemzetköziség eszméjével rokonszenvező álláspontot fejt ki, hiszen a szövetséges németeket bírálva az angolok felé fordul figyelme. Politikai éleslátása többek között abban nyilvánul meg, hogy szkepticizmussal fogadja az antant és a szövetséges hatalmak sajtójában olvasható békepártiság hirdetését, valamint burkoltan céloz arra, hogy ezek még csak afféle „balkézről” jövő kísérletek: „Anglia fontos kinyilatkoztatást tesz, még pedig igen számottevő sajtószervben, a *Westminster Gazette*-ben, mely *Asquith*-ékhez és Lloyd *George*-ékhoz egyformán közel áll. Még a szikár és epés Albion is felcsap a béke kikiáltójának. A fent nevezett cikkben leplezetlenül üdvözlí a német demokratikus átalakulást és hozzáfűzi, hogy a szabad német néppel – melynek egykor a megsemmi-

sítését tűzte ki céljául – már szívesen és olcsóbban tárgyalna, feltéve, hogy az átalakulás az inye szerint történik. [...] meg kell látni az újságcikk sorai közt, hogy tétován és határozatlanul egy kéz mozog felénk. Anglia nyújtja a kezét. Ezen a kézen még szigetelő kaucsuk-keztyű van, nehogy áthatoljon rajta villanyos akaratunk és szögek is, hogy esetleg husunkba szurja. Békejobb? Nem, egyelőre még Anglia bal keze. Mindegy, észre kell venni. Holnap talán, ha látja, hogy balkézrel nem lehet kezét fogni, épp ily tétován és határozatlan tapogatással a jobbját is ideadja.”⁵³

A *titkok országa* című vezércikk szerzője föltételezésem szerint ugyancsak Kosztolányi Dezső. A szövegben szintén a németek politikája kerül napirendre, még hozzá felemás megközelítésben: a cikkíró egyfelől (részben) kárhóztatja háborús politikájukat – tehát újfent pacifista „igehirdetésről” beszélhetünk –, illetve reméli, hogy a békepártiak kerülnek többségbe belpolitikai köreikben; másfelől nagyra értékeli a német kultúrát. E ponton pedig egyértelműen Kosztolányira ismerhetünk, aki nem utolsó sorban (többek között) nagyívű Rilke-tanulmányában fejtette ki a német filozófiáról és zenéről is vallott nézeteit:⁵⁴ „Most erjed-gerjed a titok országa, Németország, mely a költészetével, a zenéjével, a bölcséletével annyi mélységes titkot adott a világnak. Békéről és háborúról beszélnek a politikusai és talán arról is, hogy most már igazán a nép döntsön élet és halál fölött. Germánia három évig hűséges fegyvertársunk volt. Mi azonban soha inkább nem álltunk mellette, mint ebben az órában, mely a német nép nagy órája. Bécsben jártak azok, kik a jövődjét intézik és talán a mi békepolitikánkat is elvitték hozzája.”⁵⁵

Szintén Kosztolányira vall – a korábban már hivatkozott – *A witkovici bizottság* című vezércikk, melyben nem annyira a pacifista, mint inkább a függetlenségi és a baloldali szólamok kerülnek túlsúlyba. A szöveget, annak politikuma okán, újból idézem. A Monarchia Ostrava környéki iparvidékén dolgozó cseh vas- és szénbányászokról esik szó benne, akik az osztrákoktól nem kaptak megfelelő ellátást, ezért zavargásokra került sor. A szerző – meglátásom szerint Kosztolányi – szójátekkel és irodalmi utalásokkal is él, retorikailag fölerősítve az alapvetően *politikai* mondanivalót: „Az osztrák képviselőházban hangosan és leplezetlenül tárgyalták a witkovici zavargásokat, melyeknek több sebesült és halott esett áldozatul. Nekünk nincs okunk véka alá rejteni, hogy mi történt. A vas- és szénbányászok feleségei testükkel zárták el a tárnákhöz vezető utat, hogy uraik ne mehessenek le a bányába. [...] Ma a gyomor és a nyomor a legfontosabb kérdés. Küldjenek ki hamar, inkább ma, mint holnap, egy gyomor- és nyomor-küldöttséget, egy újfajta witkovici bizottságot, mely nem a véres és szomorú ötödik felvonáshoz érkezik és nem utólag vizsgálja a tényeket, mikor már ugyis minden késő, de megelőzi azokat az okokat, melyek az ilyesmiket előidézhetik.”⁵⁶

Szintén politikai vezércikk a *Magyarország amputálása* címet viselő szöveg, mely szerzőjeként – Lengyel Andrással egyetértve – ugyancsak Kosztolányi Dezsőt nevezem meg.⁵⁷ Mindezt alátámasztja az Arany Jánostól választott mottó is: „Hűs cseppet, hű csehem!” Az *V. László* című balladából vett idézet egyfelől rájátszik az aktuálpolitikai kontextusra, másfelől céloz az allegorizálás műveletére, mely Kosztolányinak ekkortájt közkedvelt eljárása volt. Az írás „az Osztrák–Magyar Monarchia elszakadásra készülő cseh részének politikai aspirációira figyel föl, s nagy éleslátással, mondhatnánk profétikusan, kimondja: »Magyarországot amputálni akarják [...]».”⁵⁸ A

cikkben szó esik arról, hogy a csehek „csak a békekötés alkalmára várnak”, hogy „rokkant országot teremtsenek.” Fölmerülhet a kérdés: honnan Kosztolányi éleslátása? Az antanthatalmak már a trianoni békeszerződést megelőzően is több ízben foglalkoztak a Monarchia és benne Magyarország sorsának kérdésével. Esetünkben az lehet inkább érdekes, hogy vajon Kosztolányi 1917 augusztusában mit tudhatott a Magyarország határaival kapcsolatos tervekről? Láthatjuk, információi – vagy ekkor még inkább csak félelmei – részlegeseek voltak, hiszen csak a csehek törekvéseit konstatálja cikkében, a többi (később bekövetkező) területi veszteségről még nincs sejtelve. A szöveg pletykákra, titkos tárgyalásokra, valamint az osztrák képviselőházból és a cseh pártklubokból kiszivárgott hírekre hivatkozik: „A háboru negyedik évében óriási, világtörténelmi amputációról beszélnek. Eleinte nem hittük el, azt gondoltuk, hogy a fülünk cseng, vagy rémeket látunk. Akik ezt akarták, egy darabig csak jeleket adtak és suttogtak, mint a beteg mellett szokás, akit az orvosok nem szándékoznak beleavatni a titokba. Ma azonban hangosan folyik a tárgyalás. Annyira lármásan és botrányosan, hogy a szomszédból – az osztrák képviselőházból és a cseh pártklubokból – minden szó áthallatszik hozzánk.”⁵⁹

Érdekes azt is megjegyezni, hogy Kosztolányi a cikkben egyúttal „megoldási javaslatot” is kínál amellett, hogy erősen ellenzi a cseh törekvéseket, illetve – erős jelképpel élve – Szent István *koronatólvajainak* tartja a cseh képviselőket. Lényegében a Jászi-féle föderalizmust ajánlja figyelmükbe a területszerzési/hódító politika helyett: „Semmi kifogásunk az ellen, ha a csehek a maguk módján keresik a boldogságot és kiépítik nemzeti államukat [...]. Boldogság lenne tudnunk, hogy elégedett és szabad néppel élünk monarchikus közösségben. Odaadjuk neki a Szíriuszt, a Holdat, az Eget. Ellenben jogainkból egy fikarcnyit sem engedünk át, a földünkben egy talpalattnyit sem. Ezt most félre nem érthetően világgá kell kiáltanunk.”⁶⁰

1917-ben már sokan tudták – köztük a jelek szerint Kosztolányi is –, hogy a dualista Monarchia nem maradhat meg addigi állapotában. „Két markáns álláspont rajzolódott ki 1918-ban. Az egyik Ausztria–Magyarország föderalizálása: Magyarországon ezt Jászi Oszkár dolgozta ki legalaposabban. (*A Monarchia jövője* című tanulmány 1918 áprilisára készen áll, de csak fél év késéssel, októberben jelent meg, *Magyarország jövője és a Dunai Egyesült Államok* címmel – »az események gyorsan rohanó árrjában talán el is késett» – vélte a szerző.) [...] Ugyanakkor a] nemzetiségi politikusok zöme 1914–1915 óta a Monarchiától való teljes elszakadásra törekedett, e célnak akarta megnyerni az antant vezetőit. Tomas Masaryk Rómában, Genfben, Párizsban, Londonban és Oroszországban írt, beszélt és szervezkedett, majd Japánon keresztül érkezett meg az Egyesült Államokba. [...] a cseh emigráció vezetőjét többször fogadta Wilson elnök, s a két egyetemi tanár kitűnően megértette egymást. Masaryk a philadelphiai *Independence Hall* udvarán olvasta fel a közös célokról szóló deklarációját. [...] A Monarchia és nemzetiségei sorsa 1918-ban már jórészt az antant terveitől függött. Ezekben is érvényesült a két irányzat: az egyik a Monarchia teljes felbomlásával számolt, mert már nem képes betölteni korábbi egyensúlyozó feladatát; a másik föderatív átalakításával. E kétféle politika többnyire egyszerre, egy időben valósult meg.”⁶¹ Ezenkívül említünk kell Edvard Benes *Détruisez l’Autriche–Hongrie!* című, 1916-ban közzétett röpiratát, melyben megfogalmazta az Osztrák–Magyar Monarchia felszámolásának követelményét.⁶²

Kosztolányi aggodalma tehát abszolút jogos volt 1917 augusztusában. Éleslátása és jólétesültsége pedig szintén azt mutatja, hogy *figyelte a politikai eseményeket*, és *újságíróként* – még ha jobbra névtelenül is írta vezércikkeit, de – *részt vett bennük*. A nemzetiségek végül az 1918 áprilisában tartott római kongresszuson kimondták, hogy teljes függetlenségre törekednek, és ebbéli igyekezetükben mind az antant, mind az USA támogatta őket.

Mielőtt továbblépnék, még egy szempontot szükséges fölvetnem. Kosztolányi az említett cikket 1917 augusztusában közölte, azaz nem sokkal azt követően, hogy Franciaországban – a szövetséges és a semleges nemzetek számára – szabadkőműves konferenciát szerveztek, amelyen szó esett az Osztrák–Magyar Monarchia világháborút követő sorsáról is. „A Grand Orient de France és a Grande Loge de France (a francia szabadkőművesség két külön irányzata) 1917 januári meghívására összegyűlt mintegy három tucat meghívott elég vegyes képet mutatott. [...] A Grand Orient vezetője 1913 óta az alkalmat celebráló Georges Corneau, a Clemenceau-hoz közel álló vidéki lapszerkesztő [...] volt, míg a Grande Loge de France-t Paul Peigné tábornok képviselte [...]. A Grand Orient rue Cadet-beli székhelyén megrendezett tanácskozás a rá váró feladatokhoz képest nem vitte túlzásba az ülésezést: június 28-án délután mindössze két óra alatt, másnap kissé hosszabban, ám akkor is csupán néhány órában intézték el a résztvevők a háború utáni nemzetközi rend, egy új transznacionális szervezet és az örök béke dolgát: június 30-án már csak szabadkőműves szertartás volt, amit fogadás, majd díszebéd követett.”⁶³ Az üléssel kapcsolatos összeesküvés-elméleteket cáfoló Ablonczy Balázstól tudjuk még, hogy André Lebey francia szocialista politikus négy békecélit nevezett meg: „Elzász-Lotaringia visszaszerzését, a három részre szakított Lengyelország egyesítését, Csehország függetlenségét, végül pedig »az Osztrák–Magyar Monarchia elnyomott nemzetiségeinek egyesítését olyan államokba, amelyeknek formájáról majd népszavazások döntenek«.”⁶⁴

A konferencia ugyan nem döntött a Monarchia felbomlásáról – „amputálásról” –, illetve az akkor és ott megfogalmazottak nem álltak ellentétben például Jásziék föderációs elképzeléseivel sem (melyet Kosztolányi sem vetett el), ám a magyar testvérek tisztában lehettek vele, hogy „az antantországok szabadkőművesei – azon belül is elsősorban a franciák – ideológiájukban [...] nem rokonszenveztek az ellenséges és katolikus Habsburg-dinasztia birodalmával”.⁶⁵ A kongresszus jegyzőkönyvének magyar változatában az alábbi olvashatjuk ezzel kapcsolatban: „A helyzet tehát tiszta: az egyik oldalon a népek egyetemessége azzal az akarral, hogy a nemzetek békében a szabadság jegyében szervezkedjenek, a másik oldalon a központi hatalmak, melyek ezt az egyensúlyt csupán saját uralmuk és saját közvetítésük útján erőszakkal és háború segítségével képzelik el.”⁶⁶ Annyit még le kell szögeznünk, hogy a Monarchia későbbi felbomlása elsősorban a nagyhatalmi szándékok számlájára írandó, nem pedig a szabadkőművesek párizsi gyűlésétől függött. „A nagyhatalmi döntésnek persze megágyazott az emigráns politikusok ténykedése, az antant propagandája, egyes területek geostratégiai helyzete, a háború utáni biztonsággal kapcsolatos elképzelések vagy egyes értelmiségi körök és gazdasági, politikai vagy világnézeti lobbicsoportok ereje – így talán a szabadkőműveseké is.”⁶⁷ Azt, hogy milyen hatása volt Kosztolányi életére a triano-

ni békeszerződésnek, a *Pardon* korszakot tárgyaló fejezetekben mutatom be, lévén, hogy 1920. június 4-én már az *Új Nemzedék* munkatársaként dolgozott.

A következőkben Kosztolányinak két névvel jegyzett tárcáját emelem ki, illetve egy olyan bábjátékáról szólok, mely ugyanebben az időszakban (1917) látott napvilágot, szintén a *Pesti Napló* hasábjain. A választott példák inkább a szépirodalmi műfajok reprezentánsainak tekinthetők – igaz, a tárca átmeneti műfaj –, azonban erős politikai utalásaik miatt ebben az alfejezetben szükséges tárgyalnom őket. A tárcák az *Őszintén szólva* című rovatban jelentek meg, amely Kosztolányi Dezső állandó rovata volt a lapban, és nagyjából hetente jött, az utolsó előtti oldalakon. A *Mit félsz tőlem?* című tárca a háborús időszakot jellemző – illetőleg akkor eluralkodó, s majd később is gyakorlattá váló – kémkedésről szól. Kosztolányi megfigyeli a kémkedés („a megfigyelés”) lélektanát, illetve az annak okozataként létrejövő *félelmet*. Pontos leírását adja az olyan emberi kapcsolatoknak, amelyeket megmérgez a gyanakvás, az örök rettegés: amikor idegenek (és rosszabb esetben barátok is) bizalmatlanokká válnak, és a másokban csak az ellenséget képesek meglátni. Mindezt „kísérleti úton” igazolja, azaz kipróbálja, hogyan viselkedik két idegen, ha a sötét utcán elkezd követni őket: „Őket az a hiedelem izgatja, hogy üldözöttek, engem, hogy üldöző vagyok. Ideg orvosok beszélnek, hogy ma a világ fele kisebb, vagy nagyobb foku üldöztetési mániában szenved. Bizonyára ez a két ártatlan, szegény sétáló is. Igyekszem őket csinján kezelni, így távolból és ismeretlenül is. [...] mikor hallják, hogy sietni kezdek, mint az üldözöttek iramodnak előre, előlem, az üldöző elől. Végül elérem őket. Gyanakodva néznek rám. Amit mondani akartak, a szavakat elharapják és köhögnek. Mióta háboru van, egyáltalán nem hallani ugynevezett *lambeau des paroles*-t, utcai beszédfoszlányokat. [...] Ami sunyiságot és alatomosságot teremtett ez a »nagy idő«, az két ismeretlen előtt bennem öltött testet, az ismeretlenben, ki – szegény toll-munkás – gyanu és gyanusítás nélkül mentem át a hidon. Hiába mondtam volna, hogy én is ugyanazt gondolom és épp azért nem beszélek, mint ők, nem hittek volna. [...] Mit félsz tőlem, dadogom az éjszakának, az alvó házaknak, a semminek, mit félték egymástól, emberek?”⁶⁸

A *Zsarnok fehér sapkában* című tárca „a háború okozta mentális változásokat”⁶⁹ már egy újabb aspektusból mutatja be. Ezúttal olyan állapotot ismertet föl olvasóival Kosztolányi, amikor a kisemberek hatalmi mámorban kezdenek szenvedni, az igazi emberi méltóság pedig veszendőbe megy: „Ebben a korban, mikor az ember kevesebb a semminél, a kicsinyek – csodálatos, hogy éppen ők – hatalmi tébolyban szenvednek és reggeltől estig toporzékolnak a maguk szemétdombján. [...] Ami elpusztult, a szabad akarat, az egyéni élet most kapja meg a kegyelemdőfést”.⁷⁰

A *szörny* című bábjáték ugyancsak a *Pesti Napló* hasábjain jelent meg, Kosztolányi azonban később másutt is közölte,⁷¹ sőt *Káin* című kötetében kulcspozícióban – a kiadvány záródarabjaként – szerepeltette.⁷² A meglehetősen összetett, több szinten értelmezhető színpadi jelenetnek négy szereplője van. A Baka és a Huszár találhatnak egy Bábót, melyet szörnynek neveznek és a világháború okozójaként azonosítanak. Kivallatják, majd megölik. Ekkor tűnik föl a színen – három poroszló kíséretében – a Szigorú úr, aki megtiltja, hogy fölfedjék a sátorponyvába tekert holttest kilétét. Lengyel András odáig jut következtetési láncolatában, hogy egyenesen Tisza István meggyilkolásának proféciáját fedezi föl az allegorikus tör-

ténetben.⁷³ Meglátásom szerint (is) mindenképpen a világháború körüli események politikumának rajza kíván lenni Kosztolányi műve, ám ennél árnyaltabbnak vélem a problémát. E helyütt érdemes idéznem Jászi Oszkár egyik megjegyzését, mellyel arra utal, hogy Tisza (vagy bármely más vezető politikus) meggyilkolásának vágya lényegében a levegőben lógott: „hány banda volt akkor Budapesten, amely azzal a monomániákus gondolattal tért vissza lövészárka poklából, hogy kínszenvedései »legfőbb okozóján« meg fogja bosszulni magát”.⁷⁴

Lengyel András – aki ugyancsak összetettebb kérdésként kezeli *A szörny* kontextusát – rámutat a választott műfajban rejlő komoly lehetőségekre: „A primitivizáló – játékos – előadásmód így a legnagyobb tömörségű, legmagasabb intenzitású megszólalási lehetőségekkel kapcsolódik össze. Azaz, miközben a commedia dell’arte populáris hagyományára játszik rá, nagyon is érdes és súlyos mondanó elmondója és kifejezője lehet.”⁷⁵ Nem szabad figyelmen kívül hagynunk továbbá, hogy – mint arról korábban már szó esett – Kosztolányira hatással voltak a futuristák is. Marinettiék előszeretettel fordultak a bábokhoz, színházi újításokat vezettek be, és átértelmezték a commedia dell’arte-t is. A futurista színházban „a szerepek nem rendelkeznek személyiséggel, maszkok, vagy bábok, megnő a tárgyak fontossága, szimbólumteremtő ereje.”⁷⁶ A szereplők tehát középkori misztériumokat idéző, parabolisztikus figurákká lesznek, akár csak a Kosztolányi-műben.

A 20. század elején különösen népszerű volt a bábjáték – különös tekintettel a szicíliai bábelőadásokra, melyek főleg lovagi eposzokat dolgoztak föl –, ami nemcsak az avantgárd irányzatokra volt nagy hatással, hanem az éppen a tízes években jelentkező groteszk színház is merített örökségéből. Ezenkívül Kosztolányi kapcsolatban állt a hazai (és nemzetközi) bábszínház megújítójának számító Blattner Gézával is. 1919. március 9-én a Belvárosi Színházban ő és művésztársai (Detre Szilárd, Cselényi-Walleshhausen Zsigmond festők, valamint Rónai Dénes fotóművész, a Lumière-fivérek tanítványa) vállalkozásában mutatták be a *Wayang játékok* című előadást. Kosztolányi *A lovag meg a kegyese* címet viselő, 15. századi flamand játékot dolgozta át Blattnerék számára, illetve ugyancsak az ő fölkerésükre írta meg Balázs Béla „egyiptomi mitológiából merítő lírai árnyjátékát”,⁷⁷ *A fekete korsó* címmel. Rajta kívül Walleshhausen Rolla ugyancsak készített egy kis színházi darabot az alkalomra.⁷⁸ Rónai már e bemutatkozásokat megelőzően, 1910-ben befogadta Váci utcai műtermébe az első hazai művész bábszínházat.⁷⁹ Kosztolányi Rónaival külön is ismeretségbe került, amit többek között a róla készült fotográfiák bizonyítanak. Szintén ebből az időszakból származik Kosztolányinak egy másik bábjátéka, az 1917 eleji *Csoda*, ahol ugyancsak a háborús élmények köszönnek vissza, a Vak, a Süket, a Sánta és a Néma tragikomikus történetében.⁸⁰ Pár hónappal később ezt a bábjátékot is bemutatták: Harsányi Zsolt prologusa, Balázs Béla és Karinthy Frigyes bábjátékai, valamint Mohácsi Jenő – Ábrahám Pál zenéjére írt – kisoperája mellett. Az estről Bús Fekete László írt méltatást a *Színházi Élet* hasábjain, illetve az *Esti Újság* már az előkészületekről is tudósította olvasóit.⁸¹

A groteszk dráma és/vagy színház „központi témája az álarc, a társadalmi hipokrizis, az ember bábbá alakulása”,⁸² s neves művelői között találjuk Rosso di San Secondo-t, Chiarellit, de merített ebből az irányvonalból Pirandello is. Kosztolányi többször is méltatta Pirandello művészetét, nyomon követte az olasz színhá-

zi törekvések híreit – külön a futuristákat –, valamint írt tárcát Anton Giulio Bragaglia művészetéről is, akit az olasz kísérleti színház legjelentősebb képviselőjeként tartanak számon. *A szörny* misztérium-jellege, bábjai és álarcos figurái föltehetően ebbe a vonulatba illeszkednek, s a mű e formában ad aktuálpolitikai–társadalmi látteleket. Kosztolányi meglehetősen korszerű volt kísérletével, hiszen a groteszk színház jelentősebb alkotásai épp ezekben az években keletkeztek. Friedlona Pirandello művészetét jellemző megállapítása a Kosztolányi-bábjátékra is igaz: „Az álarc, a szerepjáték, az álarc és a mögöttes én hiánya nemcsak a dráma tematikai kérdése, hanem a darab szerkezetéből, a jellemekből következő új drámai helyzet, egy általános létélmény emblémája. A relativitás érzése, az üres formák, a minden mögött álló [...] »homályos és végzetes erő«, »mely megszabja akaratunk határait«, ezúttal is reménytelenné teszi a lázadást, azonban mégis értéket képvisel, méltóságot, a környezetéhez képest nagyobb formátumú hős emberi tartását.”⁸³

Nagyobb formátumú hős ugyan nincs *A szörny*-ben, ám az álarcok letépése tabuvá válik. Az elfogott és megölt Báb, aki a két katona szerint a háború okozója, nem lepleződik le, nem derül fény a kilétére. Annyit tudunk meg róla, hogy úriember – elegáns az öltözéke („lakkcipellőt” hord, „nem kérges ám” a tenyere), ami a rátakart ponyva alól kilátszik –, illetve monológjából következtethetünk arra, hogy politikusról van szó (mégghozzá háborúpárti politikusról), aki a halála előtti pillanatokban is leendő gyilkosai megvesztegetésén fáradozik: „Hagyjatok, / Csak egy piciny levegőt adjatok, / Ha mostan a bajból kirántotok, / Nagyon hálás leszek irántatok. [...] A politika az mély, mint a bányá, / »Az exigenciák nagy tudománya«. / Nem is való mindenféle parasztnak, / Ki távlatokat lát kicsiny arasztnak. [...] A háború a nép zablája-féke / És rothadás, züllés a puha béke.”⁸⁴ Velencei karneváli figurákat szintén földidézhet olvasóiban/nézőiben a darab – eleve „karneváli” a háborús élethelyzet is –, hiszen például a Batua nevű maszkot csak arisztokraták vehették magukra (lásd Kosztolányinál az elegáns öltözéket), és viselése kötelező volt bizonyos *politikai* döntéshozatalokkor. Jelképes továbbá az is, hogy „degeszre tömött erszény” lóg ki a Báb zsebéből, ami megvesztegethetőségének és (!) esendőségének jele. A darab végén megjelenő Szigorú úr monológja arra figyelmeztet, hogy a Báb bárki lehet, s bárki bármikor kicserélhető – eleve a báb-státusz is ezt mutatja –, illetve arctalannak kell maradnia: „Azt, akit a ponyva elfed, / Hagyjatok és ne bántsátok a leplet, / Maradjon úgy s szálljon reája mély, / Bús hallgatás, takarja az éj. / Megtiltom nézni, megtiltom kitárni, / Hogy ki hever itt? Mondjuk, hogy akárki, / Én csak csukok és sohase nyitok, / Mert ez az arc a végtelen titok, / A szörnyűség, a jaj, a bús vicsorgó, / Merev sötétség, az újfajta Gorgó.”⁸⁵ A Szigorú úr alakja ugyanakkor – mint a Báb mozgatója és leleplezésének megakadályozója – olyan férfit is szimbolizálhat, kinek kezében komoly politikai hatalom összpontosul, és aki titokban irányítja a világot. Ekként pedig a különböző nagyhatalmi játszmák allegóriájaként szintén értelmezhetjük a bábjátékot.

A szörny alakjait azért volt szükséges elemezni, mert ez az allegóriába bújtatott filozófia az, ami Kosztolányi háborús életpaszttalát, valamint a nagypolitikáról kialakított – a vezető napilapos újságírás gyakorlatán keresztül is formálódott – véleményét jellemzi. Az arctalanság/álarcviselés ugyanakkor összetett kérdés: nem pusztán a politikusok hétköznapi korrupciója, állandó lecserélhetősége (lásd a

„mindig van ember, aki megvehető”, illetve a „minden ember megvehető” szlogeneket) jelenik meg ebben a voltaképpeni metaforában, hanem a háborút létrehozó, kitaláló, azt művelő ember álarcviselése is. Freud és Nietzsche hatása ugyancsak fölfedezhető ebben, hiszen a háborút művelő (gyilkos) ember – akár harcoljon a fronton mint kisémbert, akár irányítsa azt bőrfoteljéből politikusként – valójában a pusztulást hordozza magában, így álarca mögött vagy valóban egy szörnyeteg („vadállat”) rejtőzik, vagy maga a halál, azaz a koponya szemüregéből visszavicsorgó Semmi. Utóbbi gondolat párhuzamba állítható *A tragédia születésében* megfogalmazott Szilénosz-üzenettel is: „Nyomorúságos egy napig élő, a gond és a véletlen gyermeke, minek kényszerítesz arra, hogy megmondjam neked azt, amit nem hallanod volna a legüdvösebb? A legjobbat te el nem érheted: a legjobb neked meg nem születni, nem *lenni*, *semminek* lenni. A másodsorban legjobb azonban neked – mielőbb meghalni.”⁸⁶ A létezés rettenetének elviselésére a görögök válasza az volt, hogy „az olümposziak ragyogó álomszületteit” állították a borzalmak elé. A Szigorú úr intelme tehát az ember szörnyeteg-voltára figyelmeztet, melyet több szinten is értelmezhetünk, s melynek nem-tudni-vágyása ugyancsak jelentőséggel bír.⁸⁷

Mindezek fényében a „háború okozójának” Tisza Istvánnal való azonosítását – amit Lengyel András fölvet – sem cáfolni, sem megerősíteni nem tudom. Kosztolányi valóban rámutat a politikusok felelősségére – és bírálta is ekkoriban Tiszát, nem egy cikkében –, valamint a kisémberek (a kiskatonák és a hátországban nyomorgó civilek) kiszolgáltatottságára, ám mindezt sokkal filozofikusabb szinten teszi, semmint hogy konkrét személyekkel azonosíthatóvá válnának misztériumjátékának szereplői. Kosztolányi tehát a politikumot nemcsak a napi politika és újságírás szintjén éli meg és értelmezi, hanem erős gondolati jelleggel bíró művészetté emeli. Háborús tapasztalata (immár 1917-re) rendkívül összetetté válik, mivel folyamatosan az *Embert* kutatja: az emberi viselkedést, az emberben rejlő pusztító erőket; a hatalmi mámort hajszolókat; és a kiszolgáltatottságba sodródottakból (főleg a fronton lévők) is előtörő vadállatiasságot. Valamiféle kozmikus gonoszot kutat, amit igazol például az a sok metafora is, amelyekkel a Báb – aki *bárki* lehet, tehát az egyes ember „árnyék-énjére” is utalás történik – diabolikusságát kívánja érzékeltetni: „ez maga a sátán [...] csúnyábban, mint Belzebub [...] Valami szörny lehet, kénköbe cserzett [...] Nem is tudom, hogy sárkány-e vagy ördög”.⁸⁸ A háborús élethelyzetbe került ember elveszti hitét – korábbi értékrendje viszonylagossá válik –, elveszti identitását, szembesül saját szörny-mivoltával, ami énje integritását is veszélyezteti. A háborút követő forradalmak pedig a kollektívum szintjén csak megismétlik azt a szétesési/bomlási folyamatot, amit egyéni szemléletükben többen is érzékeltek már ekkoriban.

JEGYZETEK

48. Kosztolányi Dezső, *Diktatúra és irodalom* = Uő., *Hátrahagyott művei III. Kortársak I.*, s. a. r. Illyés Gyula, Nyugat, Budapest, [1940?], 299.

49. Hasonló eredményre jut Lengyel András is, legalábbis egy zárójeles megjegyzésben erre tesz utalást – vö. Lengyel, 2006, 353.

50. A hivatkozott mondat: „Annakidején a háborúnak is reklámot vertek, sippal, dobbal, pálinkával, virággal, beszédekkel és mérgezett cikkekkkel.” – [Kosztolányi Dezső], *A béke reklámja*, Pesti Napló, 1917. júl. 12., 1. És a hivatkozott vers: Kosztolányi Dezső, *Sippal, dobbal, nádi hegedűvel* = Uő., *Mágia*, Tevan, Békéscsaba, 1912, 45–50.

51. *A béke reklámja* hivatkozott részlete: „A háboru első napjaiban például felküldtünk a cenzúrának egy svéd elbeszélést, melynek a hőse egy sebesült. Akkoriban maga a szó is idegen volt: »sebesült«. A munkapárti cenzura az ártatlan elbeszélés közlését betiltotta azzal a megokolással, hogy a közönséget – főképp az anyákat – kissé felizgatná.” És az *Allegória* vonatkozó részlete: „A háború első napján felküldtünk a cenzúrához egy svéd elbeszélést, mely egy sebesültről szólt. Akkoriban a tárgya időszzerűnek és érdekesnek látszott, úgy véltük, hogy a béke emberei majd mohón olvassák az első háborús ízeletet. Emlékezem, az ártatlan kis novellában egy katona szerepelt, ki a párnák közt lázálmaiban tovább vívta a csatát a képzelt ellenséggel. A cenzúra – és ez volt az első nagy csodálkozásunk – nem engedélyezte. Nagyon udvariasan és kedvesen kifejtették, hogy a novella ugyan semmiképp sem sérti a hadi érdekeket, de közlésre mégse alkalmas, mert pusztán a sebesültnek emlegetése is »alkalmas a kedélyek felizgatására.« Mi felhoztuk, hogy maga a háború is eléggé felizgathatja a kedélyeket, és abból a tényből, hogy háború van, természetesen következik az, hogy előreláthatóan lesznek sebesültek, sőt halottak is. Ezt az érvelést az akkori cenzúra nem fogadta el. Valószínűen azt akarta elhíttetni, hogy a háborúban egyáltalán nincsenek sebesültek.” – [Kosztolányi]. [Dezső], *Őszintén szólva. Allegória*, Pesti Napló, 1918. szept. 22., 9.

52. [Kosztolányi Dezső], *A béke reklámja*, Pesti Napló, 1917. júl. 12., 1.

53. *Uo.*, 1–2.

54. Vö. Kosztolányi Dezső, *Rilke*, Nyugat, 1909. szept. 16., 301–313.

55. [Kosztolányi Dezső], *A titkok országa*, Pesti Napló, 1917. júl. 10., 2.

56. [Kosztolányi Dezső], *A wtkovici bizottság*, Pesti Napló, 1917. júl. 7., 1–2.

57. [Kosztolányi Dezső], *Magyarország amputálása*, Pesti Napló, 1917. aug. 11., 1–2.

58. Vö. Lengyel, 2006, 355.

59. [Kosztolányi Dezső], *Magyarország amputálása*, Pesti Napló, 1917. aug. 11., 1.

60. *Uo.*, 2.

61. Bihari Péter, 1914. *A Nagy Háború száz éve. Személyes történetek*, Kalligram, Pozsony, 2014, 463–464.

62. Vö. Ádám Magda – Josef Hanzal, *Edvard Benes. Arckép kettős tükrökben*, ford., jegyz. G. Kovács László, Nap, Dunaszerdahely, 2008, 178. A kötetre és a csehek önállósági törekvéseire mint szempont-ra Filep Tamás Gusztáv hívta föl figyelmem, melyet ezúton is köszönök neki.

63. Ablonczy Balázs, *Trianon-legendák*, Jaffa, Budapest, 2010, 103–104. Hivatkozott forrásai: OSZK Kézirattára, Quart. Gall. 105. A Maconneries des Nations Alliées et Neutres 1917. június 28. és 30. közötti konferenciájának jegyzőkönyve. Magyar fordításban olvasható: *Magyarország feldarabolása és a szabadságkongresszus. A Parisban 1917. évi január hó 28-án, 29-én és 30-án tartott szabadságkongresszus*, ford. Kovács István, Buschmann F. utódoai Könyvny., Budapest, 1934. Utóbbinak előszava egyébiránt épp az összeesküvés-elméletek sorát gazdagítja: Molnár József, *Előszó = Uo.*, 3–5. [a kis füzet a továbbiakban: *Szabadságkongresszus*]

64. Ablonczy, 2010, 105. Lásd még: André Lebey, *A francia szabadságkongresszus szerepe. Beszéd a párizsi szabadságkongresszuson = Trianon és a Szabadságkongresszus. Dokumentumok, tanulmányok*, szerk. Márton László, S. G. B. Kiadó, Budapest, 2002, 68–69. (Szabadságkongresszus füzetek 1.)

65. Ablonczy, 2010, 108.

66. *Szabadságkongresszus*, 11.

67. Ablonczy, 2010, 109–110.

68. Kosztolányi Dezső, *Őszintén szólva. Mit félsz tőlem?*, Pesti Napló, 1917. szept. 23., 11.

69. Lengyel, 2006, 355.

70. Kosztolányi Dezső, *Őszintén szólva. Zsarnok fehér sapkában*, Pesti Napló, 1917. okt. 7., 7.

71. Kosztolányi Dezső, *A szörny. Bábjáték – rímjáték*, Pesti Napló, 1917. jún. 24., 1–3. További ismert közlései: *Az Érdekes Újság*, 1918. szept. 5., 24–26; *Képes Újság*, 1920. máj. 4., 13–16.

72. Kosztolányi Dezső, *A szörny. Bábjáték – rímjáték = Káin. Kosztolányi Dezső novellái*, Pallas, Budapest, 1918, 133–144. [A kötet a továbbiakban: *Káin*.]

73. „Kosztolányi e báb- és rímjátéka [...] a maga műfaji kereteiben mozogva, a hangsúlyozott fikcionalitás eszközeivel voltaképpen Tisza István meggyilkolásának kísérteties éleslátású anticipációja.” – Lengyel András, *A „szörny” antropológiája. Kosztolányi Dezső emberfelfogásának kérdéséhez = Uo., Képzlet, írás, hatalom. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*, Quintus, Szeged, 2010, 151.

74. Jászi Oszkár, *Magyar kálvária – Magyar föltámadás. A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai*, szerk., jegyz. Veres András, Magyar Hírlap Könyvek, Budapest, 1989, 60.

75. Lengyel, 2010, 153.

76. Fried Ilona, *Modern olasz irodalom és színház. Problémák és művek*, Bölcsész Konzorcium, Budapest, 2006, 22.
77. Lőrinc László, *Forradalmár a bábszínházban. Drámaian magyar*, HVG, 2007. aug. 18., 42.
78. Vö. [Szerző nélkül], *Wayang-játékok*, Színházi Élet, 1919. márc. 16–22., 25.
79. Vö. Lőrinc, 2007, 41.
80. Kosztolányi Dezső, *Csoda. Bábjáték-színháték*, Pesti Napló, 1917. jan. 28., 1–3. A bábjáték szintén helyet kapott a *Káin*-kötetben: *Káin*, 101–110.
81. Vö. Bús Fekete László, *Művészi bábjátékok*, Színházi Élet, 1917/21, 15–16; [Szerző nélkül], *Boldog színészek*, Esti Újság, 1917. febr. 25., 5. Az adatokra az alábbi tanulmány hívta föl a figyelmet: Győrei Zsolt, *Rímjatek a novelláskötetben. A Csoda a műnemek hármassútján*, Irodalomismeret, 2015/3, 25.
82. Fried, 2006, 22.
83. Fried, 2006, 79.
84. Kosztolányi Dezső, *A szörny = Káin*, 139, 140.
85. *Uo.*, 143.
86. Friedrich Nietzsche, *A tragédia születése avagy görögség és pesszimizmus*, ford. Kertész Imre, Európa, Budapest, 1986, 37–38.
87. Lengyel András a kérdésben az ún. *kettős mérce* megnyilvánulását látja, illetve egyfajta szabadságkorlátozást ismer föl abban, hogy KD óva int az emberi lényeg megismerésétől (a Szigorú úrnak lehet tudnia a „titkot”, a katonáknak viszont nem stb.). Sőt, szerinte a Báb politikus-szavalata éppen az egyenlőségben hívó attitűd bírálata kíván lenni. Meglátásom szerint azonban mindez filozófiai, nem pedig politikai kérdés. A tragikus filozófia művelői – köztük Nietzschevel és például Dosztojevszkijel – például nem tartották volna vissza szomszédjukat az öngyilkosságtól, azaz: nem korlátozták volna őket szabad akaratukban. A lét mélyére való tekintés, az ürbe való beleszédülés, az ösrettenet, az árnyék-én, a halálöszön stb. fogalmaival érzékeltethető problémakör ősidők óta jelen van a gondolkodásban. KD-nek a problémakörre való utalása tehát – véleményem szerint – nem tekinthető „antidemokratikus” megnyilvánulásnak. – Vö. Lengyel, 2010, 162–163.
88. Kosztolányi Dezső: *A szörny = Káin*, 134–135.

KULCSÁR-SZABÓ ZOLTÁN

Traumatizált grammatika Borbély Szilárdnál

A TESTHEZ

Utolsó, *A Testhez* címmel megjelent verseskötetében (2010)¹ Borbély Szilárd korábbi lírai munkásságának két, egyformán meghatározó, ám erősen különböző aspektusához nyúlt vissza, amelyeket egy összetett utalásrendszer keretei között kapcsolt össze. Egyrészt továbbviszi az egyhangúan az egész életmű voltaképpeni csúcspontjaként számon tartott *Halotti Pompa* (2004/2006) tematikáját, szimbolikáját és sokrétű kultúrtörténeti orientációját, másfelől viszont felújítja a '90-es évek pályaszakaszát meghatározó, valamiféle grammatikai önreflexióban gyökerező nyelvkritikai gesztusrendszer is (ez utóbbi tekintetében a *Mint minden alkalom* című 1995-es kötetet lehetne kiemelni).² *A Testhez* költeményeiben Borbély – ahogyan már a középkori és a barokk költészeti hagyományokkal intenzív párbeszédet kezdeményező *Halotti Pompa*ban is³ – hangsúlyosan merít premodern műfaji